

Neda Pintarić
Filozofski fakultet, Zagreb

Razvitak neverbalnoga koda

U članku se govori o povijesnom razvitku neverbalnoga koda koji se prati kroz neosviještenu, poluosviještenu i osviještenu gestu. Zatim se govori o njezinu ulasku u verbalni kod koji je kronološki kasniji od neverbalnoga. Ulaskom u verbalni kod neosviještena gesta postaje zvukom (krikom), poluosviještena gesta glasom (eksklamacijom), a osviještena gesta prevodi se fonemima dotičnoga jezika i ulazi u verbalni kod kao uzvik, leksem, usporedba ili frazem. Ona uz izravno značenje dobiva i preneseno značenje te postaje simbolom koji se uči u dotičnoj kulturi kao i riječi.

1. UVOD

S pojavom elektroničnog zapisa kao izvanpsihičnog pamćenja jezikoslovlje se našlo pred potrebom inter- i transdisciplinarnih istraživanja jezika. Na taj se način jezik počinje shvaćati kao cjelovit sustav sporazumijevanja s nizom pod-sustava: *subperceptivnim*, *neverbalnim* i *verbalnim*, tj. s nizom komunikacijskih kodova koji se mogu preoblikovati jedan u drugi ili zajednički omogućivati cjelovito sporazumijevanje. Subperceptivni elementi u sporazumijevanju nisu još osviješteni, njih vidimo samo po posljedicama. Ovamo spada npr. telepatsko priopćivanje, predosjećaj, osjećaj simpatije i antipatije, različiti tipovi ljubavi i sl. Neverbalni kod je danas već djelomično osviješten zahvaljujući istraživanjima psihologije, psiholingvistike (Rot 1976), sociolingvistike, etnolingvistike, fizike, medicine (Pansini 1990), a ponajviše semiotike i etologije (Blurton Jones 1972). Zajedničkim naporima tih znanstvenih grana uočena je uloga različitih tipova znakova kojima se izražava djelovanje okoline i samoga čovjeka na njegovo ponašanje. **Humana etologija** (Eibe–Eibesfeldt 1987) tako svestrano ispituje koji je tip ponašanja čovjeku prirodan, a koji naučen i koliko je to ljudsko prirodno ili stečeno ponašanje slično životinjskomu ponašanju (potonjim se bavi **animalna etologija**). Neverbalni kod ima niz potkodova temeljenih na

dodiru, pogledu i kriku kao oblicima koji čine vizualne i/ili auditivne jedinice komunikacije. Te se jedinice po uzoru na foneme u fonetici zovu *tacemi* (od tacezike, usp. Hall 1973), *kinemi* (od kinemike, usp. Birdwhistell 1952) i *eksklamacije* (prema Simeon 1969). Na prvom tipu jedinica temelji se npr. jezik slijepaca, na drugome jezik gluhih, a na trećemu australski jezik fućkanja.

Može li znanost otkriti što je bilo prije jezika?

Grupa teorija nastala je oko poznate biblijske izreke »u početku bijaše riječ«, što govori o zadanosti jezika od Boga. To znači da je jezik čovjeku prirodan, dan, zadan. Chomsky je tako zaključio da onda moraju postojati »jezične univerzalije« i da svi jezici moraju biti isti u dubinskoj strukturi, jer ljudski mozak funkcionira na isti, ljudskoj vrsti specifičan način. Strukturalisti zato smatraju da je jezik gospodar nad čovjekom, da je on nešto izvan čovjeka.

Druga grupa teorija okupljena je oko teze da je jezik nastao *artikuliranjem krikova* i time se jezik reducira na niže sfere opstojnosti. Postoji tako niz teorija o postanku jezika ili glotogoniji. D. Škiljan navodi *puh-puh teoriju ili teoriju uzvika* koja govori da se jezik razvio iz krika u artikulirane glasove. Teorija oponašanja ili bau-vau teorija smatra imitaciju zvukova iz okoline polazištem jezika. Prema *nativističkoj ili ding-dong teoriji* jezik nastaje povezivanjem impresivne vrijednosti zvukova u prirodi i njihova sadržaja, a u *radnoj ili jo-he-ho teoriji* postanak jezika povezuje se sa zvukovima koje je čovjek spontano ispuštao pri radu (Škiljan 1980: 186). Wundtova se teorija temelji na vizualnim znakovima koje on naziva skupom dogovorenih kretnji koje su najprije izražavale samo osjećaje, zatim i predodžbe, a na kraju i pojmove (Škiljan, *ibid.*).

Treću grupu teorija mogli bismo nazvati semiotičko-evolutivnima, jer one **postanak jezika svode na razvitak iz različitih semiotičkih kodova** do kojih je došlo evolucijom čovjekova iskustva o svijetu. Jezik se po njima smatra skupom komunikacijskih kodova kojima se čovjek izražava cjelovito, ali nisu svi ti kodovi još osviješteni, tj. ne znamo još kakva je njihova gramatička struktura. Jezik se razvija usporedno s čovjekovim razvitkom, odnosno s razvitkom ljudskoga mozga. Grupa zagrebačkih biologa postavila je zanimljivu tezu po kojoj se ljudski mozak »ne razvija postupno, nego u skokovima, uvijek za dvostruki broj stanica, jer se razvijene žive stanice jedino na taj način mogu dijeliti. Tako je npr. mozak običnih majmuna imao oko 2 milijarde stanica, što predstavlja 31. diobu prvotne zametne stanice. Mozak antropoidnih majmuna, čimpanze, gorile i orangutana imao je 4 milijarde mozgovnih stanica, što je bila 32. dioba. Kad se prije 20 svemirskih sekundi mozak antropoida podvostručio od 4 na 8,5 milijardi stanica, to je bila 33. dioba i na našem planetu se pojavilo čovjekoliko biće, pitekanthrop s Jave. /... / Na prijelazu između krapinskog pračovjeka — neandertalca i našeg čovjeka (1 svemirska sekunda prije našeg vremena) dogodila se 34. dioba i zato mi imamo 17 milijardi mozgovnih stanica« (Drama u svemiru 1966: 19).

Ako je prijelaz iz zoo-kontaktne općenja (nesvjesne interakcije i intraakcija) u svijet komunikacije uvjetovan razvojem mozga, onda možemo reći da je cijela komunikacija zapravo prirodna, tj. od Boga dana kao što je dan i sam razvitak. Ova treća teorija zato povezuje prve dvije, jer je čovjek genetski pred-

određen (čitaj zadan) za stvaranje (tj. razvitak) osviještenog, otvorenog komunikacijskog sustava različitih kodova. Ti se sustavi zato stalno i postupno razvijaju, nadograđuju i nadopunjuju jezik kao verbalni kod. Govoreći o podrijetlu neverbalne komunikacije, **Ekman i Friesen** ističu tri njezina izvora: 1. prirodni neurološki programi (naslijedeni), 2. iskustva zajednička svim članovima *Homo sapiensa* (npr. u svim kulturama uzimanje hrane označuje se gestom prinošenja ruke ustima) i 3. iskustvo koje varira od kulture, klase, obitelji i individualno (Knapp 1987: 45). Isti autori navode tri tipa istraživačkih metoda iz kojih se vidi je li dotično ponašanje prirodno (nasljedno) ili stečeno (naučeno). To se može otkriti zapisivanjem ponašanja gluhih (ne služe se auditivnim kanalom) ili slijepih (ne rabe vizualni kanal), zatim promatranjem ponašanja primata koji nisu hominidi te proučavanjem multikulturnih studija raznih pismenih i prepismenih kultura (ibid: 47).

Tezu da je gestovni kod preteča jezika možemo potkrijepiti i proučavanjem ontogenetskog razvitka neverbalne komunikacije kod djece. U prvih nekoliko godina djetetova života vidi se ekstenzivni repertoar neverbalnih znakova. Dijete npr. već u četvrtom tjednu života odgovara na pogled majke, ali ono dugo nema razvijenih kulturnih i naučenih odgovora majci (listener responses) kao što su: klimanje glavom, dizanje obrva, potvrđivanje, potvrdno osmjehivanje itd. Zato nam ponekad izgleda da nas djeca ne slušaju ako nas ne gledaju dok im govorimo (ibid: 65)

Istražujući razvitak govora kod djece, **M. Pozojević–Trivanović** kaže da je krik kod djeteta u prvim tjednima život spontani odraz stanja njegova organizma i ima refleksni (nesvjesni) karakter. U 5. tjednu krik tek postaje simbolom. Do ispuštanja guturalnih i palatalnih glasova (tzv. gukanja) dolazi kad pokreti muskulature nailaze na zapreke što ih dijete mora svladati. To je sinergija toničnoga tipa, a ne prvi fonemi. U 8. ili 9. mjesecu dijete razumije global izgovorene rečenice, tj. njezinu intonaciju koja uključuje čitavu situaciju, dakle neverbalne elemente (Pozojević–Trivanović 1984: 3–6).

Najveći dokaz u prilog tezi o prethodnosti neverbalnoga koda pred verbalnim jest spoznaja da se čovjekoliki majmuni ne mogu naučiti govoriti, ali se mogu naučiti gestovnome jeziku. To znači da oni imaju razvijeno simboličko mišljenje, ali nemaju razvijenih govornih organa te stoga ne mogu proizvoditi ni artikulirane glasove. Pokusi na majmunima pokazali su nadalje da u neverbalni kod spadaju i auditivni elementi koji su zvukovi, a ne glasovi, jer majmuni uz geste rabe i neartikulirane zvukove koji su im prirodni, tj. koji spadaju u prvi stupanj razvitka neverbalnoga koda (usp. **Aitchison** 1991).

Razvitak cjelokupne komunikacije (tj. interakcije i komunikacije) **Tavolga** je podijelio u 6 etapa ili razina: 1. *vegetacijska razina* (uključuje rast i tropizam, efekte fizičke prisutnosti, tj. utjecaj biljaka jednih na druge i na životinje), 2. *tonična razina* (koju Durand naziva intraakcijom, uključuje metabolizam stanice, izlučivanje, proizvodnju kemijskih izlučina te nekih oblika trofalaktičnog i pratećeg /trail-following/ ponašanja), 3. *fazična razina* (koja se sastoji od diskontinuiranih, manje–više pravilnih stadija razvitka kao što su npr. razlike u spolu kod nižih kralježnjaka), 4. *signalna razina* (s kojom počinje bio–socijalna signalizacija kod reproduktivnog ponašanja nižih kralježnjaka i ptica te psiho-

loški kompleks modela signalizacije kod nižih sisavaca), 5. *simbolička razina* (kod infrahumanih primata i antropoida nastaje primitivna uporaba simboličnih zvukova i gesta) i 6. *jezična razina* svojstvena samo čovjeku, sastavljena od govora, meta-jezika i komunikacije apstraktnih ideja) (u: **Hinde** 1972: 92–93, prijevod N. P.). I po ovom se vidi da neverbalni kod (simbolička razina) pretvodi jezičnomu.

Ovdje bi se trebala posebno naglasiti razlika između **medudjelovanja (interakcije)** i **sporazumijevanja (komunikacije)**. *Interakcija* naime obuhvaća *predjezičnu* pa čak i *predneverbalnu fazu* čovjekova izražavanja kojoj je svojstveno cjelovito, ali neosvijesteno izražavanje. Kao i životinje, i čovjek je ispuštao razne zvukove, mirise, osjećao bol i ugodu dodirrom, opipom, raspolagao velikim brojem kretnji. Sve je to predstavljalo samo široko polje raznolikog medudjelovanja (interakcije) između čovjeka i okoline. Da bi se ti izražajni elementi pretvorili u komunikacijske, čovjek ih je morao osvijestiti, a to je rezultiralo pojavom dogovorenih znakova (verbalnih i neverbalnih simbola) koji imaju za određenu grupu ljudi dogovorno značenje. Ti znakovi tada počinju služiti za sporazumijevanje među ljudima, a ne više samo za interakciju s okolinom. Sporazumijevanje je stvorilo algoritamske radnje koje su se morale pamtit i učiti. Pamćenjem i učenjem razvija se mišljenje, stvaralaštvo i rad.

2. ARHEOLOGIJA GESTOVNOGA KODA

Za razvitak gestovnoga koda bilo je neophodno prelaženje iz signalne u simboličku razinu sporazumijevanja, jer su *geste pokreti koji imaju preneseno, naučeno i u kulturi stečeno značenje*. Međutim, postoji i niz pokreta koji su prirodni pa tako neki smatraju da je klimanje glavom desno–lijevo u značenju geste odbijanja, nijekanja, prirodna kretnja za odbijanje hrane. Životinje kao i novorođenčad izvode ju kad ne žele jesti što im se nudi. Ali, ta prirodna kretnja je samo jednosmjerna, dok se gesta nijekanja izvodi višekratnim kretnjama glavom lijevo–desno. Osim toga, postoje (rijetki, doduše) i narodi koji gestu nijekanja izvode okomitim kretnjama glave gore–dolje (npr. Bugari). To samo dokazuje da su geste naučene, osmišljene i osviještene kretnje koje se izvode radi sporazumijevanja.

Geste su prvotno izvedene u vizualnom kanalu, dok je njihova **zvučna pratnja (auditivni kanal)** u početku bila tek **drugotna** i služila je samo kao pojačivač onoga što se pokretom izražavalo. **Henry Wallon** je došao do spoznaje da »*manualni govor prethodi usmenom govoru*« te da je »*glas u početku samo afektivno podcrtavao opisne geste ruku*« (Wallon 1959: 156).

Zašto je utemeljeno tvrditi da je vizualni kanal osviješten prije auditivnoga? Ta je pojava nastala iz posve tehničkih, tj. fizikalnih razloga. Naime, *kapacitet oka veći je od kapaciteta uha*, ali su oba ta osjetila važnija u komunikaciji od ostalih čovjekovih osjetila, jer imaju daleko veću brzinu percipiranja. Oko ima brzinu percepcije 10^7 , a uho 10^6 bitova u sekundi, dok su ostali ljudski receptori znatno manjega kapaciteta. Termički receptori (osjetila topline) imaju samo 10^3 bitova u sekundi, proprioceptivni (osjeti u nutrini tijela) 10^2 , olfaktor-

ni (mirisni) samo 20 bitova u sekundi, a gustativni (osjet okusa) 13 bitova u sekundi (Frank 1969: 142). U vizualnoj komunikaciji brzina prijenosa signala u elektromagnetskom mediju kreće se nešto ispod brzine svjetlosti, dakle, taj je kanal najbrži od svih ljudskih signalnih sustava. Svjetlo je zbog toga za čovjeka nešto najvrjednije, najmoćnije, najsvetije, a to je zabilježeno u religiji, u znanosti i u književnosti.

Vid je tako na početku ljudskoga komuniciranja zadobio primat. **Gesta** se temelji na *viđenju* pokreta i osvješćivanju njegova značenja.

Što sve zapravo čini gestu? U Žepićevu Latinsko–hrvatskom rječniku etimologija geste tumači se od latinskoga oblika *gestus* u značenju »način kako tko tijelo nosi i drži, držanje, stav, kretnja« (Žepić 1881: 438). **B. Klaić** proširuje ovu prvotnu definiciju geste kao »pokret tijela, osobito kretnje ruke, kojom se popraća govor da bi se pojačao ili zamijenio izraz«, a dodatno i kao »postupak, izvršen zbog vanjskih efekata« (Klaić 1983: 481). Ove dvije definicije ujedinjuje **R. Simeon** određujući gestu i kao pokret tijela i kao pokret ruku, glave, rame na (Simeon 1969, I: 400). U općenitijem prenesenom značenju pod sintagmom »*res gestae*« podrazumijevala su se sva junačka djela, tj. ljudska povijest kao svjesna akcija za postizanje željenih ciljeva.

2.1. Neosvijestene geste kao prirodene kretnje

Gesta se može proučavati u *tri razine* s obzirom na njezin razvitak. *Prvotno* su postojale kao oblik nesvjesnog, genetski programiranog izraza u obliku spontanih kretnji koje su služile za zadovoljavanje nekih čovjekovih potreba kao što su hvatanje plodova, napad, obrana i sl. Svaka živa vrsta ima svoj poseban gestovni opseg na razini ovoga *nesvjesnog djelovanja*. Semiotičari te elemente znakovnog sustava zovu *impulsima, signalima, ikonama, stimulima, simptom-aktima, simptomima* (usp. **Rot** 1982, **Pečjak** 1981). *Homo erectus* vjerojatno se malo razlikuje od ostalih živih bića po specifičnoj uporabi gesta na ovoj razini.

Prvotni čovjek služio se kretnjama kao algoritmom radnji, ali mu je gramatika tih kretnji bila posve zastrta. Tek se danas interdisciplinarnim proučavanjem uspijeva shvatiti i opisati *gramatika* te *spacijalne* (tj. *prostorne*) *komunikacije*. Prvu i temeljnu shemu za koordiniranje i klasifikaciju pokreta čini prostorni model s tri osi: *ispred–iza, desno–lijevo i gore–dolje* u odnosu na govornika (Krawczyk–Tyrpa 1987: 45). U središtu tih koordinacijskih pravaca nalazi se čovjek koji sa svog prostornog stajališta određuje značenje odnosa *bliže–dalje*. Kasnije se dodaje i vremenski odnos *brže–sporije*. Kako kaže **Cassirer**, »iz istog polumimičnog, polujezičnog akta ukazivanja, iz istih osnovnih oblika 'Deixis' uopće, proizlazi suprotnost između *ovdje* (*tu*) i *ondje* (*tamo*) i suprotnosti između *ja, ti* i *on*« (Cassirer 1978: 145)

M. Argyle podijelio je funkcije gesta u 6 oblika. U nesvjesne kretnje prema njegovoj podjeli spada prvih pet oblika. *Funkcija gesta* po njemu je dakle: 1. *da izrazi čuvstva*; 2. *da pokaže stavove komunikanata*; 3. *da prezentira osobine komunikatora*; 4. *da ilustrira* (prati, podržava i dopunjuje) verbalnu komunikaciju te 5. *da zamjenjuje verbalnu komunikaciju*. 6. Šesti oblik je uloga geste kao

konvencionalnoga *izražavanja raznih oblika socijalne aktivnosti*. Ta je funkcija geste simbolička, društvena i dogovorna (Argyle 1975: 21) i u ovoj našoj klasifikaciji zauzimat će treće mjesto.

Kako bi čovjek izrazio emociju, on nesvjesno vrši kretnje pojedinih dijelova tijela zbog impulsa iz okoline ili impulsa iznutra, iz organizma. Stavove kao što su prijateljstvo–neprijateljstvo, dominantnost–podređenost, znatiželja–apatija, čovjek isto tako izražava kretnjama dijelova tijela, cijeloga tijela ili kretnjama mišića lica. O tom nesvjesnom govoru tijela pisali su razni autori, ali naj-sustavniji pregled dao je **Desmond Morris** u knjizi *Manwatching* (prijev. *Otkrivanje čovjeka, Govor tijela*) (1978). Osobine tako komunikator pokazuje individualnim obavljanjem radnji kao što su *češljanje, ukrašavanje, dotjerivanje, odijevanje, organizaciju prostora u kojemu živi i radi*. **Allan Pease** (1991) opisuje npr. pokrete dlanovima, pokrete šakom i rukom, pokrete ruke na licu, ograđivanje rukom, ograđivanje nogama, znakove očima, pokrete i znakove pri udvaranju, cigare, cigarete, lule i naočale kao nesvjesni signali osobina komunikatora, kao i *skup pokreta u raznim svakodnevnim situacijama*. Mnoge ovakve *nesvjesne kretnje govore* poslovnome partneru o osobinama njegovih suradnika, pretpostavljenih i nadređenih pa stoga A. Pease savjetuje da svjesno počnemo promatrati kretnje sugovornika kao signale njegovih stanja, osjećaja, stavova, odnosa. Organizaciju prostora u komunikacijske svrhe proučava **proksemika** čiji je začetnik **E. T. Hall** (1973). I organizacijom i uređenjem prostora komunikator nesvjesno govori o sebi. Međutim, organizacija i uređenje prostora podliježe i modi i rangi komunikatora pa je stoga i društveno uvjetovana i širi se oponašanjem uzora. Teško je odvojiti ovu prvu komponentu prirođenosti od druge komponente društvene uvjetovanosti.

2.2. Poluosvijesteni pokreti pri radu

Ova se razina razlikuje od prethodne po tomu što se *urođeni program kretnji povezuje sa stečenim programom ponašanja pri radu*. **Radno-tehnički pokreti** predstavljaju **algoritam** ciljnoga čovjekova ponašanja kojim se povezuje cilj sa sredstvom. Pokreti su birani i izvedeni kako bi se što stvorilo ili aktivno utjecalo na okolinu mijenjajući ju. Iz ovoga prvotnog skupa uspješnih tehničkih radnji došlo je kasnije do profesionalnoga školovanja čovjeka na kojemu se danas temelji cjelokupna civilizacija.

Naravno, ovaj viši stupanj pokreta sadrži u sebi i prirodene kretnje, jer čovjek ne može izići izvan svoje biološke mogućnosti, ali postupnim osvješćivanjem koje se može učiniti kretnjama dolazi do algoritma pokreta, tj. do **prve gramatike spacijalnoga koda**. Ciljni pokreti moraju biti normirani i ujednačeni kako bi se mogao postići cilj — sporazumijevanje pri radu i zajedničko djelovanje.

Gestovni kod **A. Gehlen** zato tumači kao najvažniju čovjekovu protezu za održavanje života. Kao manjkavo biće koje nije u stanju informacijski preraditi sve signale iz okoline, čovjek je prisiljen uopćavanjem skraćivati nepregledne bujice podražaja iz okoline i pretvarati ih u vlastite spoznajne modele. *Poluosvijestene geste zato predstavljaju drugo uopćavanje* (prvo se izvodi već i nesvje-

sno zahvaljujući ljudskom organizmu koji omogućuje percipiranje samo određenih podražaja). Svi naši osjetilni organi imaju ograničeni doseg primanja informacija iz okoline (npr. u medicini se smatra da se slušna lepeza proteže od 16 do 20 000 Hz, izvan tih frekvencija čovjek može čuti samo dodatnim aparatom). I vid nam je ograničen, jer bez aparata ne registriramo infracrvenu svjetlost kao ni ultraljubičaste valove. Ostala naša osjetila imaju i tako mali kapacitet, što znači da su još ograničenija u osjećanju).

2.3. Komunikativni pokreti — geste

Daljnijim razvitkom neverbalnoga koda dolazi do *pojave osviještenih gesta* koje počivaju na **komunikativnoj funkciji, normirane su, izvode se namjerno i željno u društvenoj zajednici**. Iz ovoga komunikativnog funkcioniranja geste proizašao je i neverbalni kod kao komunikacijsko sredstvo organizirane ljudske zajednice.

Osviještena gesta počiva na **perceptivnoj razmjeni informacija**, što pretpostavlja dva temeljna oblika opažanja: sposobnost **razlikovanja** entiteta i sposobnost **uočavanja sličnosti** entiteta i njihovih elemenata.

Gesta osim vizualnoga koristi i auditivni kanal. Ovdje se *krikovi ili neartikulirani zvukovi iz prethodnih stupnjeva razvitka pretvaraju u usklrike* koji su sastavljeni od **fonema** kao najmanjih razlikovnih jedinica nekoga jezika. Gesta se na ovome stupnju izjednačuje s verbalnim kodom, jer postaje simbolom. Njezina glasovna realizacija je ispočetka usklik koji je onomatopejski.

U neverbalnoj komunikaciji **A. Kendon** razlikuje tri vrste jedinica: *kinem* (kao simbolični pokret s razlikovnim obilježjem), *gestu* (kao sklop kinema posebnoga značenja) i *gestovnu frazu* (kao sklop gesta s posebnim značenjem) (Kendon 1986: 21). Usporedimo li ove jedinice s jedinicama verbalnoga koda, kinem je isto što i fonem, gesta je isto što i leksem, a gestovna fraza isto što i sintagma ili frazeologizam, odnosno rečenica. I u pragmatičnoj analizi postoje tri tipa jedinica, ovisno o gramatičnim razinama: govorni čin, govorni događaj i govorna situacija.

P. Ekman i W. V. Friesen (1969: 13–18) razlikuju pet tipova gesta: *ambleme*, *ilustratore*, *afektive*, *regulatore* i *adaptore*. *Amblemi* su geste koje imaju adekvatan verbalni prijevod i nose poruku, kao npr. istaknuti kažiprst i srednjak s podignutom rukom označuju pobjedu. Amblemi se najčešće upotrebljavaju kad su verbalni kanali blokirani. U većini slučajeva oni su slični kod svih naroda, ali su zbog socijalnih i kulturnih različitosti podložni promjenama. *Ilustratori* su ustaljene geste koje prate i naglašuju pojedine riječi ili fraze. Oni sugovorniku daju signale za uključivanje ili isključivanje u razgovoru te za naglašavanje smisla, skretanje pozornosti na važnost poruke. *Afektivi* su facijalne konfiguracije mišića utemeljene na emotivnim stanjima. Obješeno lice, klonulo tijelo npr. sugeriraju sugovornikovu tugu ili umor. *Regulatori* održavaju i reguliraju povratnu informaciju govorenja i slušanja. Ovim se gestama naznačuje redosljed uključivanja u govor (turn-taking), zatim požurivanje sugovornika da skрати ili završi izlaganje i sl. *Adaptori* su geste kojima se izražavaju osjećaji, razvijaju socijalni kontakti i iskazuju potrebe. Oni mogu biti usmjereni prema

sebi (self-directed), prema drugomu (alter-directed) i prema objektu (object-directed). U prve spadaju npr. dodirivanje nosa, trljanje kože, brisanje ocnoga kuta i sl. U druge primjerice geste davanja, uzimanja, napadanja i zaštite, utvrđivanje udaljenosti u komunikaciji i sl., a u treće neki instrumentalni akt kao dodirivanje cigarete, manipulacija olovkom itd.

D. Morris razlikuje u kinetičkom ponašanju čovjeka *akcije* (prirodene, otkrivene, usvojene, uvježbane i mješovite pokrete), *geste* (biotičke, ekspresivne, mimetičke, shematske, simboličke, tehničke, šifrirane, alternativne, višeznačne, varijantne, hibridne, složene i reliktno kretnje) i *signale* (kojima se pokazuje status, kontakt i ostali oblici ljudskoga ponašanja) (Morris 1977: 10–311).

F. Poyatos sistemski promatra neverbalnu komunikaciju kao cjeloviti sustav gestovnog izražavanja koji dijeli u dva temeljna oblika: *unutarnji* (*skriveni*) i *vanjski* (*kinetički, vidljivi*). Unutar **interioriziranih kretnji** dalje razlikuje *nijeme i zvučne*, a unutar **eksterioriziranih kretnji** — *geste, socijalizirane geste i stav tijela* (Poyatos 1988: 267).

T. M. Nikolajeva (1969) dijeli geste u 4 tipa: *bezuovjetne, uvjetne, naglašavajuće i ritmične*. *Bezuovjetne* geste su neosvijestene i izražavaju emocionalna stanja. *Uvjetne* geste su socijalizirane radnje (npr. plaženje jezika u smislu vrijeđanja i izazivanja). *Naglašavajuće* geste imaju ulogu pojačivača kojim se naglašava i objašnjava misao izražena riječima. *Ritmične* geste su isto naglašavajuće, ali ne naglašuju riječi, nego ritam i cjelinu govora.

J. Ruesch i W. Kees razlikuju tri kategorije neverbalnih oblika: *gestovni jezik* (*Sign Language*) koji imaju gluhojima, *jezik djelovanja* (*Action Language*) u kojemu svi znakovi imaju dvostruku funkciju, npr. hodanje, pijenje imaju funkciju potrebe i konstituiranja tvrdnji za one koji ih opažaju. *Jezik objekata* (*Object Language*) treća je kategorija koja uključuje namjerni i nenamjerni prikaz materijalnih dobara (oruda, strojevi, umjetnine, arhitekturne strukture i ljudsko tijelo sa svim konstituentima) (u: Knapp 1978: 12).

M. L. Knapp u knjizi »*Nonverbal Communication in Human Interaction*« nabrojio je sedam područja u neverbalnoj komunikaciji: *fizičke osobine* (koje nisu povezane s pokretom, nego uključuju tjelesni oblik, opću privlačnost, izgled, disanje), *taktilno ponašanje* (npr. gladenje, dodirivanje rukom, udaranje, grljenje, držanje), *parajezik* koji čine neverbalni vokalni znakovi što prate govorno ponašanje, npr. kvaliteta glasa, visina i jakost glasa, ritam, tempo, artikulacija, rezonancija, kontrola glasnica i vokalna kontrola šaptanja, zatim tu je *vokalizacija* koja obuhvaća vokalne specifikatore: smijanje, plakanje, uzdisanje, jecanje, podrigivanje, gutanje, teško disanje, kašljanje, štucanje, stenjanje, gundanje, cviljenje, vikanje, šaptanje, kihanje, protezanje i sl. *Vokalni kvalifikatori* su intenzitet, visina i opseg glasa u rasponima — preglasno, pretiho, nisko, najviše, najsporije i najveće ubrzanje govora ili ispuštanje riječi. *Vokalni segregatori* uključuju uz neartikulirane uzvike i tihe stanke, zvukovne upadice, govorne mane, lapsuse i latencije. *Proksemične osobine* su načini korištenja i raspolaganja prostorom u formalnim i neformalnim grupacijama (ekologija male grupe, mjesto i načini sjedenja, utjecaj arhitektonskog prostora, specijalni odnosi u gužvi i velikoj gustoći pučanstva, personalna prostorna orijentacija, kulturna orijentacija, personalni teritorij, nedodirljiva mjesta). *Artefakti* predstavljaju mani-

pulaciju objektima u komunikaciji koji mogu biti neverbalni stimulansi kao parfemi, odjeća, ruž za usne, naočale, perika, lažne trepavice i nokti te cijeli arsenal lažnih dodataka za ljepotu. I konačno *sredinski faktori* tiču se ljudskih odnosa, ali nisu izravno uključeni u komunikaciju (namještaj, arhitektonski stilovi, interijerna dekoracija, osvjetljenje, mirisi, boje, temperatura, dodatna buka ili glazba itd. (Knapp 19: 18–20).

U Poljskoj se neverbalnom komunikacijom bavio **H. Niedzielski** snimivši 1989. 63-minutni film »*Polish Body Language*«. Utvrdio je da je poljska izvanverbalna komunikacija (komunikacija pozawerbalna) nerazumljiva ili teško razumljiva prosječnom strancu. Tako npr. poljski dokumentarni film »Kto za kim stoi« (Tko stoji iza koga) govori o socijalističkom poljskom običaju stajanja u repu za kupovinu rijetke robe. Za razumijevanje običaja stajanja u repu potrebno je sociološko znanje. (Niedzielski 1991: 110)

1993. izlazi sljedeća knjiga iz područja neverbalne komunikacije. Piše ju socijalni psiholog **Waldemar Domachowski** pod naslovom »*Socijalna psihologija neverbalne komunikacije*«. Njegova se podjela neverbalne komunikacije temelji na doživljavanju osjetilnim kanalima kao što su *vid, sluh, njuh i dodir* kao i na smještanju neverbalne komunikacije u društveni kontekst u kojemu su važne psihofiziološke odrednice: *aktivnost, udaljenost, vrijeme* u procesu neverbalne obavijesti.

Najnovija poljska knjiga govori o »*konceptualizaciji emocija u poljskom jeziku*« (1995). Njezina autorica **Iwona Nowakowska–Kempna** pokušava s pozicija kognitivne gramatike opisati *jezik emocije*. Emociju definira kao »*složeni umni proces pri kojemu se obvezatno angažira tijelo ubrzavajući ili usporavajući njegovo djelovanje*« (1995: 118). U jeziku se emocije mogu izraziti opisno riječima ili frazeologizmima, npr. *grimasa čega (patnje, nezadovoljstva, boli, dosade, ljutnje itd.)*. I. Nowakowska–Kempna u tablici izdvaja čak 33 grupe emocija i načina njihova izražavanja u jeziku (1995: 120–122)

U nas cjelovitost verbalnog i neverbalnog komunikacijskog koda ističe i **P. Guberina** navodeći važnost »globalne stukture« koja obuhvaća *vrednote govornog jezika* (parajezične komponente te geste, mimiku i položaj tijela) (Guberina 1986). Njegova knjiga »*Zvuk i pokret u jeziku*«, iako napisana još daleke 1952. godine, ulazi u srž problema postanka neverbalne komunikacije, tj. gesta koje se izražavaju zvukom i pokretom.

Renata Volos u nas se prva počela baviti klasifikacijom i opisom gesta i jezičnih gesta te ih je podijelila u 9 temeljnih kategorija: *ja–geste, on–geste, geste–epiteti, geste–pojačivači, kvantitativne geste, geste zaštite, geste–imperativi, geste koje isključuju govor i obredne geste* (Volos 1989: 49). Sintezu svih dotadašnjih radova R. Volos predstavlja njezina knjiga »*Ruska neverbalna komunikacija*« (1995). Autorica gestu definira kao uži pojam od pojma radnje. Gesta također predstavlja radnju — pokret tijelom ili dijelovima tijela, ali za razliku od samoga vršenja neke radnje (npr. košenje trave), pokreti tijelom koje vršimo u gesti namijenjeni su komunikatoru. U tome, dakle u namjeri prenošenja informacije, gesta se razlikuje od same radnje, slično kako se i riječ razlikuje od same stvari.

Ovdje mogu spomenuti i svoj još neobjavljeni doktorat pod naslovom »*Verbalizacija neverbalnog koda u poljskom jeziku: tri stupnja preoblike jezičnih gesta*« (1994) u kojemu navodim 8 tipova gesta koje u jeziku možemo pratiti najprije na stupnju **uzvika–onomatopeja** (npr. *hi–hi*), zatim na drugom stupnju ti uzvici počinju dobivati obilježja vrsta riječi (*hihotati/se, hihotanje*) koje se mogu nazvati i bez onomatopejskoga korijena (*smijati se, smijeh, smiješak, osmijeh, glasni smijeh*), dok se na trećem stupnju jezične geste dijele na **metaforizirane** (*prasnuti u smijeh, umrijeti od smijeha*), **poredbene** (*smijati se kao lud*) i **frazeologizirane** (*valjati se od smijeha*). Na jednom sam primjeru pokazala ovdje kako se u jeziku može izraziti osjećaj pri kojemu se smijemo, tj. prirodnim biološkim sredstvom izražavamo osjećaj koji možemo i svjesno opisati riječima — od uzvika do frazema. Spontani osjećaj može se izraziti nesvjesno, ali i svjesno: i gestom smijeha i jezičnim sredstvima. Tako se izražavaju i osjećaji i osjeti i stavovi. Navedeni osjećaj čiji je rezultat smijeh ne mora biti samo osjećaj sreće, zadovoljstva, radosti, nego i osjećaj prijezira, podcjenjivanja. I jezičnim i nejezičnim sredstvima u komunikacijskoj situaciji otklanjamo dvojnost znaka i jednoznačno možemo shvatiti neverbalnu poruku smijeha.

2.4. Jezične geste kao proces ujezičenja neverbalnoga koda

Što je uzrokovalo prijelaz iz geste zvuka i pokreta u jezičnu gestu?

Budući da je gestovni kod po svojoj strukturi glomazan, nefleksibilan, spor, maloga kapaciteta, nemoguć u mraku i na veću daljinu, a kako se broj novih spoznaja iz generacije u generaciju povećavao, čovjek je dospio u prvu komunikacijsku krizu. Situacija je tada tražila novi, prostraniji ali kraći i djelotvorniji sustav komuniciranja.

Stvaralački odgovor na taj krizni izazov čovjek je ostvarivao postupnim obogaćivanjem gesta ilustrativnim zvukovnim dodacima, čime je stvorena i pretpostavka za afirmaciju novoga koda, temporalnog ili verbalnog, koji danas zovemo jezikom.

Taj proces spontanog prelaženja neverbalnoga koda u verbalni zvat ćemo *verbalizacijom*. Povijesno se taj proces verbalizacije odvijao vrlo sporo. U početku je informacijska vrijednost gestovnoga koda bila više od 90% u odnosu na sudjelovanje zvuka. Kako se znanje gomilalo, povećavao se i zvukovni element, a gestovni se smanjivao. Danas je gestovni kod odvojen od verbalnoga. Smatra se da je proces potpune verbalizacije gesta i osvješćivanje verbalnoga koda ostvaren oko 500 tisuća godina prije Krista (Hall 1976: 62).

Fizikalno gledano i zvuk je svojevrsan pokret govornih organa, pa prema tomu i gesta. On naime nastaje kao posljedica mehaničkih ritmičkih kontrakcija određenoga broja specijaliziranih organa. Merleau–Ponty zato tvrdi da je »govorna riječ gest« (Merleau–Ponty 1978: 199).

Etapa ozvukovljenja gesta odvijala se i pomoću pjesme, ritualnih magijskih radnji, običaja pri radu, u dječjim igrama, što je sve i danas prisutno u jeziku. Ovi zvučni obilježavatelji neprestano se značenjski učvršćuju da bi konačno uspješno mogli potpuno zamijeniti geste. Geste ipak nisu iščezle iz komunikacije, nego su danas ostale kao pratnja i pojačavanje verbalnim iskazima.

Drugi je razlog zamjene neverbalnoga koda verbalnim to što je verbalni kod brži, ekonomičniji i pomoću njega se može komunicirati u tri vremenske dimenzije kao i u mraku. Osim toga, on omogućuje komunikaciju s drugim osobama uz istodobno obavljanje radnih djelatnosti.

2.5. Verbalna gesta

Treći i završni stupanj ujezičenja neverbalnoga koda nazvali smo *verbalnom gestom* (neki ju zovu i *jezičnom gestom* (usp. Jolles: 1978: 47). Ta je verbalna gesta oslobođena gestovnoga koda, ali samo na planu izraza. Na planu sadržaja prisutna je povezanost verbalnog i neverbalnog koda. To su zapravo čisti **leksemi** koji se od drugih **razlikuju po svom gestualnom značenju**, a moguća je i njihova preoblika u čistu gestu.

R. Volos (Volos 1980: 82–95) nazvala je verbalne geste *gestama–frazеологизмима*. Međutim, verbalne geste javljaju se u svim jezičnim jedinicama, od usklika (npr. kukurikuuu kao onomatopeja kukurijekanja pijevca minimalno varira u raznim jezicima ovisno o dotičnom fonološkom sustavu) do leksema (sve promjenjive vrste riječi nastale od tih onomatopeja–usklika, npr. kukurijekanje, kukurijekati i sl.) i kombinacija leksema u obliku usporedbi i frazeologizama. I pokreti imaju svoje verbalne oblike. Usporedimo npr. leksem mrštenja i njegovih frazeologizama *namrštititi se, mrštiti obrve, biti namršten* itd. R. Volos geste frazeologizme dijeli u tri grupe: 1. frazeologizmi koji opisuju gestu; 2. frazeologizmi koji gestu rabe u izravnom ili prenesenom, simboličkom značenju te 3. frazeologizmi koji su izgubili vezu s gestom i postali čiste leksične jedinice (ibid 1980).

V. Eismann uspoređuje ruske i njemačke geste–frazеологизме te ih naziva verbalnim izrazom neverbalnoga komunikativnog ponašanja (Eismann 1985: 131). On izdvaja 4 tipa odnosa između frazeologizama i neverbalnoga komunikativnog ponašanja (dalje NKP).

1. Frazeologizam opisuje gestu (NKP) i istovremeno izražava njezino značenje (npr. požat' plečami — mit den Schultern/ Achseln zucken).

2. Frazeologizam predstavlja naziv NKP, izražava njegovo značenje, ali ne daje njegov opis (pokazat' kukiš / opis: pokazuje se svinuta šaka s palcem izbačenim između kažiprsta i srednjaka — njem. jm. eine Ohrfeige verabreichen, jm. eine Backpfeife geben).

3. Općenitiji opis ili perifraza NKP i ponekad istovremeno frazeologizma (složil pal'cy v prezritel'nyj žest — njem. machte eine verachtliche Handbewegung — što se može pretvoriti u frazeologizam »kombinacija iz trjoh pal'cev).

4. Frazeologizam — naziv NKP koji je homonim nefrazeologizirane sintagme (njem. jm. einen Vogel zeigen, u slobodnoj sintagmi »pokazati komu pticu«, u značenju geste frazeologizma u kojoj govornik smatra sugovornika glupanom ili pokazuje da je skrenuo umno. Opis geste: udariti se po sljepoočici ili po glavi. To je rijedak primjer s 4 razine: razina naziva geste, razina slobodnog značenja naziva geste, razina značenja naziva–geste i razina opisa geste (Eismann 1985: 131–135).

A. Krawczyk proučavala je mimičke i gestovne frazeologizme u poljskim dijalektima. Ona osim geste i mimike kao samostalne znakove bezvučne komunikacije i kao znakove paralelne uz govorne znakove razlikuje i jezični prijevod geste i mimike kao novi element leksičnog (frazeološkog) blaga (Krawczyk 1983: 138). Autorica takvu frazeologiju naziva *somatskom* i zaključuje kako se kod posuđivanja mimično-gestovnih jedinica iz neverbalnoga koda u leksične jedinice verbalnoga koda ne događaju jednostavni prijevodi jednoga elementa u drugi, nego se obično jedna neverbalna jedinica može prevesti s nekoliko sinonimnih frazeologizama (npr. pokret rukom ima i u frazeologizmima glavnu komponentu ruku, ali su sintagme različite: X machnie ręką, X rozkłada ręce, X załamię ręce, X i Y mogą sobie podać ręce. Drugačiji su frazeologizmi koji u temelju imaju gestu rukom, ali ju verbalno iskazuju glagolom koji označuje pokret rukom: X złapie się za głowę, (X se uhvati za glavu); X chwyci się za włosy (X se hvata za kosu); X rwie sobie włosy (X si čupa kosu); X skrobie się po głowie / za uchem (X se češka po glavi / iza uha); poklep się w makówkę (udari se po glavi, što ti je?); X bije się w piersi (X se kaje udarajući se u prsa) (ibid: 141). Autorica zaključuje da postoje 4 tipa gestovnih frazeologizama: 1. gesti odgovara jedna fraza (X załamię ręce, X krši ruke), 2. gesti odgovara niz fraza (X wybałuszy oczy, X robi duże oczy, X postawi oczy, X je izbeljio oči, X se izbećio, X je raširio oči), 3. gesta nema jezični adekvat (npr. gesta plaćanja nema naziva u obliku frazeologizma), 4. frazeologizam opisuje nepostojeću gestu (X zegnałby się lewą nogą — X bi se prekrižio lijevom nogom). Znakovi iz somatskog (neverbalnog) koda kad uđu u jezik, ponašaju se kao jezični (verbalni) znakovi pa se mogu proširivati, kontaminirati, ulaziti u odnose sinonimije i antonimije, biti usporedbe itd. (ibid: 143).

Podjela verbalnih gesta koju ovdje predložimo imala bi tri razine: 1. *Onomatopejska gesta* (čine ju onomatopejske riječi s uskličnim korijenom, npr. *ga-ga-ga, bla-bla*) 2. *Denotativna gesta* (čini ju opis geste s izravnim značenjem u obliku riječi, sintagmi ili frazeologizama, npr. *gakati, gakanje* = glasanje guske; *mahnuti rukom ili nogom, počesati se iza uha, blebetati*) i 3. *Konotativna gesta* (gesta koja ima preneseno značenje, a čine ju riječi, sintagme i frazeologizmi, npr. *mahnuti rukom* na pozdrav, *namršiti se* u značenju: biti ljut, zabrinut, *gaće kao guska* = govori gluposti; *umjetničko gakanje* = isprazno lupetanje s umjetničkim pretenzijama, i sl.). Ovako klasificirane geste mogu se kontrastirati u dva jezika. U svom sam neobjavljenom doktoratu kontrastirala verbalne geste u poljskom i hrvatskom jeziku (Pintarić 1994). No to je već tema za novi članak.

3. ZAKLJUČAK

U članku se raspravlja o *razvitku neverbalnoga koda od kretnje do jezične geste* te se preko literature daju temeljne informacije o shvaćanju geste kao simboličnoga znaka u komunikaciji do kojega se došlo od pradavnih nesvjesnih pokreta i zvukova koje je čovjek percipirao u prirodi i jedan od drugoga.

Kada se dugotrajni razvitak ljudskoga sporazumijevanja pomoću neverbalnih i verbalnih znakova promotri u ovako kratkom pregledu, nameće se kao jedinstveni pokretač princip ekonomiziranja energijom kao univerzalan u svim periodima. Pravilo *in minimis maxima* pokazuje da se taj razvitak sastoji od nagomilavanja informacija kako bi se iz toga izvuklo ono najvažnije i pretvorilo u skraćenicu (abrevijature) kojima se lakše manipulira i s kojima se lakše snalazi u komunikaciji. Te abrevijature opaženoga u okolini su riječi naziva opaženih pojedinosti. Razvitak jezika je dakle stalna abrevijatura doživljenoga koja olakšava i ubrzava sporazumijevanje.

Na razini neosviještenog izražavanja (kretnje, krikovi, mirisi itd.) čovjek se priopćuje okolini i drugim ljudima *nesvjesno*. U procesu ponavljanja tih izraza (izbačaja iz tijela) u socijalizaciji ljudi vrše izbor pojedinih signala i ti signali dobivaju stalno značenje. Neosviještena kretnja tada postaje osviješteni kod, jezik pokreta kojim se olakšava prostorno snalaženje ljudi. Njegova je gramatika sadržana u koordinatama pokreta u pravcu: *ispred-iza, iznad-ispod, slijeva-zdesna*, i to uvijek u odnosu na govornika.

Budući da je gestovni kod glomazan i spor, s malim kapacitetom informacijskih sadržaja, on kod Homo habilisa (prije oko 500.000 godina) prelazi u viši oblik, u verbalni kod. Kao što smo u dijakronijskoj raščlambi pokazali, ta preobrazba neverbalnoga koda u verbalni imala je tri etape: 1. prvo se uz gestu koristio krik kao ilustrator kojim se proširivao kapacitet geste, 2. zatim je zvučkovni element dobivao ravnopravno sinonimično značenje, 3. da bi na kraju odnos geste i glasa bio obrnuto proporcionalan nego na početku razvitka, tj. gestu posve može zamijeniti riječ.

Međutim, iako je verbalni kod (jezik) posve zamijenio gestu, ona ni do danas nije nestala, nego je ostala kao pojačivač i ilustrator verbalnoga koda. Još su se očuvale nesvjesne kretnje kao izraz stanja organizma te osviješteni i naučeni simbolični pokreti — geste, samo se one mogu iskazivati i jezikom, a ne samo neverbalno kao na prvom stupnju. Isto tako i krikovi ostaju u govoru kao nesvjesni izraz stanja organizma, ali usporedno se javljaju i uzvici kao fonemizirani oblici i preteče riječi, a iz njih se onda razvijaju dalje leksemi i frazemi (npr. od uzvika *hop(s)a* razvio se glagol *hopsati*, imenica *hopsica*, a mogu se napraviti i ostale vrste riječi po želji govornika–stvaraoca.

Komunikacija se zato treba promatrati kao neverbalno–verbalna cjelina, a to su suvremeni lingvisti i zapazili pa su počeli jezik istraživati interdisciplinarno. Tako su **Arndt i Janney** 1987. s grupom autora napravili prvu *integralnu gramatiku* kao sintezu gramatika svih pojedinačnih kodova.

Budući da je gesta središnji dio neverbalnoga koda, najprije smo promatrali njezin razvitak od neosviještene kretnje do osviještenoga pokreta–simbola. Dali smo i kratak pregled kako različiti učenjaci gledaju na gestu. Možemo izdvojiti čak 10 različitih pristupa gesti. Jedni autori promatraju gestu određujući njezinu temeljnu jedinicu — *kinem* i stvarajući gramatiku geste — *kineziologiju* (usp. Birdwhistell). Drugi promatraju funkciju gesta u odnosu na govor. Treći pokrete dijele prema vrstama na akcije, signale ponašanja i geste, četvrti su otkrili da postoje prikriveni i vidljivi sustavi kretnji u komunikaciji, peti su uočili bezuvjetne (neosviještene) i uvjetne (socijalizirane) radnje te pojačivače i

naglašivače riječi i teksta kao cjeline. Gesta nadalje služi kao jezik znakova za gluhojima, kao jezik djelovanja i kao jezik objekata. Sljedeća grupa znanstvenika zaokupljena je raznim područjima u neverbalnoj komunikaciji pa se tako izdvajaju fizičko, taktilno, parajezično, vokalizirano i proksemično područje te područje artefakata, tj. objekata kojima se u komunikaciji rukuje, kao i područje društvene okoline koje utječe na tip komunikacije. Kulturološki usmjereni znanstvenici proučavaju tzv. običajne geste koje se ne mogu razumjeti izvan dotičnoga kulturnoga kruga. Gesta se može proučavati i prema semantičnome kriteriju u njezinome govornom ostvarenju (tzv. jezične geste koje se mogu podijeliti na onomatopejske, denotativne i konotativne). I, konačno, postoji mješoviti kriterij prema kojemu se klasifikacija i opis gesta vrši na pragmatično–semantično–gramatično–socio–kulturnoj razini.

Literatura

- Aitchison, J (1991): **Ssak, który mówi. Wstęp do psycholingwistyki**, PWN, Warszawa
- Argyle, M (1975): **Bodily Communication**, International University Press, New York
- Arndt i Janney (1987): **InterGrammar**, Mouton de Gruyter, New York
- Eibl-Eibesfeldt, Ireneusz (1987): **Miłość i nienawiść**, PWN, Warszawa
- Bezooyen, van R. (1984): *Characteristics and Recognizability of Vocal Expressions of Emotions*, Foris Publication, Dordrecht
- Birdwhistell, R. L. (1952): **Introduction to Kinesics**, University Press, Louisville
- Blurton Jones, N. G. (ed) (1982): *Ethnological Studies of Child Behavior*, Cambridge University Press, London
- Boranić, Dragutin (1909): **Onomatopejske riječi za životinje u slavenskim jezicima**, Rad JAZU, knjiga 178, Zagreb
- Cassirer, Ernst (1978): **Ogledi o čovjeku**, Naprijed, Zagreb
- Domachowski, Waldemar (1993): **Psychologia społeczna komunikacji niewerbalnej**, Toruń
- Durand, Daniel (1979): **La Systemique**, PUF, Paris
- Eismann, W (1985): *Problemy sopostawienia frazeologicznych edinic, oboznacajuszych žesty. Na materiale ruskogo i nemeckogo jazykov*, u: *Z problemów frazeologii polskiej*, PAN, Kraków
- Ekman, Paul (1969): *The Repertoire of Nonverbal Behavior: Categories, Origins, Usage and Coding*, Semiotica br. 1: 1
- Ekman, Paul i V. Friesen, u: Knapp, M. L. (ed) (1978): **Nonverbal Communication in Human Interaction**, Holt, Rinehart and Winston, New York
- Frank, H (1962): **Kybernetische Grundlage der Pädagogik**, sv. II, Agis Verlag, Baden-Baden
- Gehlen, A (1970): **Čovjek**, Veselin Masleša, Sarajevo
- Guberina, P (1986): *Lingvistika govora kao lingvistička osnova verbotonalnog sistema i strukturalizam u općoj lingvistici*, Govor br. 1, Zagreb
- Guberina, Petar (1952): **Zvuk i pokret u jeziku**, Matica hrvatska, Zagreb
- Hall, E. T. (1973): **The Silent Language**, ABE
- Hinde, R. A. (ed) (1972): **Non-Verbal Communication**, University Press, Cambridge
- Jolles, A (1978): *Jednostavni oblici*, Biblioteka, Zagreb
- Kapanadze, L. A, Krasilnikov (1973): *Žest v razgovornoj reči*, u: **Russkaja razgovornaja reč**, Nauka, Moskva
- Kendon, A (1986): *Some Reasons for Studying Gesture*, Semiotica br. 62: 1–2
- Klaić, Bratoljub (1983): **Rječnik stranih riječi**, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb

- Knapp, M. L. (ed): **Nonverbal Communication in Non-Verbal Interaction**, Holt, Rinehart and Winston, New York
- Krawczyk, Anna (1983): *Frazeologizmy mimiczne i gestyczne*, Socjolingwistyka br. 5, Katowice
- Krawczyk–Tyrpa, Anna (1987): **Frazeologia somatyczna w gwarach polskich**, Ossolineum, Wrocław
- Merleau-Ponty, M (1978): **Fenomenologija percepcije**, Veselin Masleša, Sarajevo
- Morris, Desmond (1978): **Manwatching**, Triad Granada
- Niedzielski, H (1991): *Sposób porozumiewania się bez słów, czyli komunikacja pozawerbalna w Polsce*, Socjolingwistyka br. 11
- Nikolaeva, T. M (1969): *Neverbalnye sredstva čelovečeskoj komunikacii i ih mesto v prepodavanii jazyka*, u: Rolj i mesto stranovedenija v praktike prepodavanija ruskoga jazyka, Izdatelstvo MU, Moskva
- Nowakowska–Kempna, Iwona (1995): **Konceptualizacja uczuć w języku polskim**, WSP, Warszawa
- Orwińska–Ruziczka, Elżbieta (1992): **Funkcje językowe interjeksji w świetle materiału słowackiego i polskiego**, Universitas, Kraków
- Pansini, Mihovil (1990): *Jezik geste u gramatici prostora*, Govor br. 2, Zagreb
- Pease, Allan (1991): **Govor tijela**, Zagreb
- Pečjak, Vid (1981): **Psihologija saznanja**, Svjetlost, Sarajevo
- Pintarić, Neda (1994): **Verbalizacija neverbalnoga koda u poljskom jeziku: tri stupnja preoblike jezičnih gesta**, neobjavljena doktorska disertacija, Zagreb
- Pisarkowa, Krystyna (1975): **Składnia rozmowy telefonicznej**, Ossolineum, Kraków
- Pozojević–Trivanović, Marija (1984): *Slušanje i govor*, Filozofski fakultet, Zagreb
- Poyatos, F (1988): *The Communicative Status of Human Audible Movements: Before and beyond Paralanguage*, Semiotica br. 70: 3–4
- Pszczołowska, Lucyna (1974): *O parajezičnim pojavama u književnom djelu*, Umjetnost riječi br. 2–4, Zagreb
- Rot, Nikola (1976): **Znakovi i značenja**, Nolit, Beograd
- Simeon, Rikard (1969): **Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva**, Matica hrvatska, Zagreb
- Škiljan, Dubravko (1980): **Pogled u lingvistiku**, Školska knjiga, Zagreb
- Velčić, Mirna (1984): *Predmet lingvističke pragmatike*, Naše teme br. 11, Zagreb
- Volos, Renata (1980): *Veza između geste i frazeologizma*, u: Iz frazeološke problematike, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb
- Volos, Renata (1995): **Ruska neverbalna komunikacija**, HFD, Zagreb
- Wallon, Henry (1959): **Od čina do misli**, Naprijed, Zagreb
- Žepić (1881): **Latinsko-hrvatski rječnik**, Zagreb
- x x x (1966): **Drama u svemiru**, Zagreb

The Development of the Nonverbal Code

The author discusses about the three developmental levels of nonverbal communication (from motion, through halfconscious motion to gesture). In the process of language development, so-called verbalised gestures are the first step. Verbal or lingual gestures appear in the third step of development and they can be formed through both channels, verbal and nonverbal ones.